

Riksintresse för kulturmiljövården

Trosa (D50)

Trosa småstad utmed ån, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

(2014-10-31)

Värden

Kunskapsvärde Gatunät som sannolikt ursprungligen planerats med parallella långgator på var sida ån, med tvärgränder ned mot denna. Gatorna bildar kvarter vilka är grunden för stadens grundande, de utgör än idag stomme i innerstadens stadsplanestruktur. Från anläggandet som skärborgarstad vid sekelskiftet 1500/1600 till badortstiden under senare delen av 1800-talet dominerade fiskar- och hantverksbebyggelse, varav hamnbassängen i ån och ett flertal byggnader och gårdar minner. Kyrkan omedelbart utanför det äldsta bebyggelseområdet, på en höjd med utblick över staden, visar på kyrkans betydelse som organisation och faktor i samhället under långa tider.

Stadsplanen har kompletterats under i huvudsak sent 1800-tal med stenskodda trädplanterade kajkanter bildande å-promenaderna och tex Victoria- och Villagatorna. Utvecklingen skedde i ljuset av en medveten turistsatsning riktad mot badgäster då tekniska landvinningar skapat möjligheter för t.ex. ångbåtstrafik. År 1865 öppnades en reguljär båtlinje till Stockholm som kom att få stor betydelse för staden. I samband med tilltagande turistströmmar, ökande handel och köpenskap uppfördes ett flertal byggnader kopplade till ett borgerligt badortsliv. Både privata bostäder och olika typer av institutionsbyggnader uppfördes. Flera av dessa finns kvar som exempel på den medvetna och lyckade badortssatsningen mellan 1870-talet en bit in på 1930-talet.

Upplevelsevärde

Staden har stora upplevelsevärden av närmast unik karaktär. Årummet med de trädklädda kajförsedda promenaderna, den påkostade sekelskiftesbebyggelsen, hamnen med piren samt tvär- och långgatornas småskaliga ålderdomliga bebyggelse med dess relativt fasta strukturer vad gäller placering av olika typer av byggnader på tomterna.

Den ålderdomliga bebyggelsen längs långgatorna visar hur skärborgarstaden varit utformad innan badortsturismens slog genom. Stadsplanernas olika årsringar från 1700- och 1800-talen är intakta. Impedimentmarkerna i stadsmiljön erbjuder gröna öar, bitvis med vild natur mitt i staden. Piren till Världens ände är upplevelsevärd eftersom den är av avsevärd längd. Flera karaktäristiska byggnader och anläggningar från både skärborgartiden och badortstiden finns utspridda i staden. Befolkningens sociala och ekonomiska skillnader i historisk tid kan fortfarande upplevas i de olika typerna av bebyggelse som dominerar i olika delar av staden.

Bruksvärde

Riksintresset har idag bruksvärde som varande turist-, tjänste-, fritidshamns-, handels-, bostads, rekreations- och pendlarort i första hand.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

De fysiska uttrycken för Trosas utveckling från skärborgarstad till handels- och badort tom 1930-talet ska bevaras och vara avläsbara fysiskt på orten. Arkeologiska kulturlager ska i första hand bevaras.

De tydliga strukturer i form av stadsplaner, bebyggelse och olika funktioner i staden som än idag är avläsbara på orten från dess grundläggande under sent 1500-tal fram till tiden före andra världskriget tom 1930-talet ska vara avläsbara och gott förvaltade.

Bibehållen funktion som turism-, tjänste-, handels-, hamn-, bostads- och rekreationsort.

Det innebär att:

- Viktiga betydelsebärare vad gäller topografi, bebyggelse, stadsplan, kommunikationsstråk (långgator, gränder, å-promenader, hamnar, gårdar och gårdsbebyggelse), ska bevaras och underhållas.
- Centrala samhällsfunktioner bör kvarligga där de av tradition varit placerade, handel i centrum ska ges förutsättningar att leva vidare.
- Stadens horisontlinje ska behållas intakt och ska inte utsättas för konkurrens i form av högre byggnadsverk.
- Grundläggande stadsplanestrukturer från 1600- och 1800-tal ska bibehållas men kan kompletteras om kulturhistoriska värden beaktas.
- Kulturhistoriskt värdefulla samhällskomponenter t.ex. utpekad bebyggelse, bör bevaras och brukas.
- Dominerande parker och trädgårdar på tomtmark ska inte förtätas genom exploatering, de ska inte heller avstyckas, delas eller sammanslås med annan mark.
- Impedimentmark bibehålls som stadsnära grönområden.

Beskrivning

Naturgeografi

De äldsta delarna av nuvarande Trosa stad ligger i en flack sprickdal på båda sidor om Trosaån. Dalgångsbotten domineras av lermark då den utgjort havsbotten. På västra sidan om dalen är bergshöjder av ibland högre slag, t.ex. Trosa alper. Mot öster och norr skjuter enstaka bergshöjder/ impediment upp ur den annars flacka lermarken. I söder löper Trosaån ut i Västra Stadsfjärden, en vik av Östersjön. Pågående landhöjning har sedan staden anlades medfört att långa kajer byggts mot söder för att undgå uppgrundningseffekter i hamnen. I Västra Stadsfjärden är Snöholmen och Öbolandet belägna. Väster om staden löper Tureholmsviken in mot Tureholms slott (riksintresse för kulturmiljövården)

Dagens landskapsbild

Den ursprungliga bebyggelsens läge på var sida utmed Trosaån har kompletterats av yngre årsringar med bebyggelse i öster med bostäder, parker och sportfält från 1900-talet. I norr har industriområden etablerats öster om Trosaån och infartsväg 218 från Vagnhärad. Väster och söder om Trosa alper har företrädesvis villaområden etablerats. Längs Stadsfjärdens stränder finns marinor och hamnar. En vägbro löper över fjärden till Öbolandet.

Dagens brukande

Stadsfunktioner, tomtmark, hamn, skogsmark.

Dagens bebyggelsestruktur

Bebyggelsen i riksintresseområdet är i huvudsak äldre även om nyare bebyggelse tillkommit under hela 1900-talet och även i nutid. Karaktäristisk är stadsplanen med de två långgatorna dragna ett kvarter innanför på var sida om Trosaån. Kvarteren skiljs åt genom tvärgränder från långgatorna ned mot ån (sk vattugränder). Över ån finns flera broar i äldre lägen. Trosa kyrka har tom 1900-talets början legat perifert i förhållande till staden i anslutning till stadsgränsen mot väster. Kyrkan uppfördes i början av 1700-talet.

Stora torget ligger centralt på var sida ån och förbinds av en bro. Gröna torget ligger ett kvarter norr härom mellan Västra långgatan och ån. Båda torgen omges av representativ bebyggelse från sent 1800-tal i en strävan att göra staden mer ”stadsläk” vid tidpunkten för uppförandet. Vid Stora torget ligger det år 1985 uppförda biblioteket på den plats där stadens rådhus låg tom 1883.

Stadsbebyggelsen har i allmänhet tom badortstiden utgjorts av låga byggnader i traditionella stadsgårdar. Detta framträder ännu tydligt i norra delen av Västra långgatan där små rödfärgade bostadshus vid gatan och ekonomibyggnader som t.ex. ladugårdar inne på tomterna, bildar stadsgårdar. Ett exempel på detta är Garvaregården (nu museum). Åbladsstugan vid östra långgatan är ett exempel från tidigt 1700-tal på Skärborgarbebyggelse. Småskalig bebyggelse av nämnda typer återfinns allmänt med vissa undantag inom hela riksintresset. Ett vanligt drag är att bostadshusen ligger med långsidorna mot gata eller i förekommande fall mot å-promenaden.

Under badortstiden när å-promenaderna anlagts blir dessa samt området söder Stora torget på västra sidan ån attraktiva bostadsstadsområden för borgerskapet och badturisterna. Här byggs stora oljefärgsmålade bostadshus med glasverandor i paradlägen i förekommande fall med trädgårdar mellan ån och bostadshuset. Ett flertal i stadens bofasta befolkning byggde om egna äldre byggnader och upplät bostäder tillfälligt för badgäster. Det var även vanligt att badgäster köpte stadsfastigheter för sin räkning för fritidsupphålle i staden.

I området vid den allékantade Villagatan och södra delen av Västra långgatan finns flera goda exempel på företeelser från badortstidens uppsving. Här finns bl.a. Rådhusparken, villa Rönnebo med Italien-inspirerad park från 1890-talet – huset omritat av L I Wahlman under tidigt 1900-tal, villa Arneborg ritad av F Boberg 1907, hotell Solhem och stadshuset från 1910. Intill hotell Solhem ligger Societetshuset i slänten av Trosa alper. Denna byggnad har spelat en central roll i badortslivet som träffpunkt och social arena och utgör därmed en karaktärsbyggnad från tiden. Det uppläts ursprungligen enbart för besökande badgäster.

I åns mynning har alltid en hamn funnits, denna utgjordes under lång tid av en förbreddning av ån. Idag är större delen av hamnverksamheten förlagd utanför denna hamn-del och ligger istället längs Stadsfjärdens stränder öster och väster om åmynningen. Den långa smala pir som anlades under slutet av 1800-talet finns kvar men har breddats, det ursprungliga badhuset på pirens ände från sent 1800-tal har dock rivits. I riksintressets norra del finns en kvarnmiljö där ån bildar ett mindre fall, intill finns på båda sidor ån småskalig hantverkarbebyggelse från sekelskiftet 1800/1900.

Intill riksintressets östra och västra kanter finns oexploaterade skogsklädda impedimentmarker (t.ex. Trosa alper) som vittnar om betydelsen av de topografiska förutsättningarna när staden bebyggts, plan lermark har bebyggts medan topografiskt svårare mark lämnats därhän under alla tider.

På flera platser i riksintresset finns nyare bebyggelse från andra halvan av 1900-talet och framåt, tex kring det år 1985 byggda biblioteket vid Stora torget och angränsande handelskvarter. Det gäller även tex vid Bomans hotell vid östra hamnplan samt bostadskvarteret vid Skeppargatan – Östra långgatan från sent 2000-tal.

Historiska skikt

Sent 1500-tal/ Stormaktstid – staden etableras p.g.a. uppgrundning av Trosaån. Bebyggelsen flyttas från en plats söder om Trosa landsförsamlings kyrka, som haft stadsprivilegier från 1485, till nuvarande plats under sent 1500-tal som gavs stadsprivilegier 1610. Fiskarstad med visst hantverk som huvudsakliga näringar. Bebyggelsen anläggs utmed Västra och Östra Långatorna i kvarter parallella med Trosaån. I stadsprivilegierna ingick fiskerätt längs kusten mellan Södertälje och Oxelösund. Så kallade Skärborgare (boende i staden) nyttjar rättigheterna till fiske och ligger över i skärgården sommartid men bor i staden vintertid.

1719 – Krigshandlingar gör att staden till stora delar av bränns av skövlande ryska styrkor, stadskyrkan undgår förödelse.

1800-talets andra hälft – Industrialismen gör sig gällande. Tekniska landvinningar i samhället och ökande ekonomisk differentiering mellan större samhällsgrupper medför att turismen i Trosa ökar explosionsartat under tidsperioden. Ännu 1857 består staden av enbart ca 500 innevånare i huvudsak sysselsatta genom fisket. P.g.a. bättre fiskebåtar kunde dessa bli bofasta året runt i staden from denna tid. Fisket tryter dock. Handel, köpenskap i kombination med nyöppnad ångbåtstrafik till Stockholm år 1865 ökar de sociala skiktningarna i staden – ett växande borgerskap, både fastboende och turister, manifesterar sin sociala ställning i förhållande till fiskar- och hantverkarbefolkningen i nya typer av byggnader i staden.

På 1870-talet lanserar staden sig som badort efter en idé av en lokal läkare Haerén i en medveten satsning till förmån för tillfälliga besökare. Under perioden byggs med anledning av detta piren, de stensatta trädplanterade å-promenaderna parallellt med ån, kallbadhus och gästgiveriet Strömsborg. Arkitektritade villor uppförs småningom i stadens sydvästra delar t.ex. Rönnebo (1890t),

1900-talets början – Turismen fortsätter att förändra staden. Ytterligare bebyggelse kopplad till borgerskapets framväxt och badturismen uppförs, bl.a.: societetshus (1902), varmbadhus (1907), Villa Arneborg (1907), nytt rådhus (1910). Rönnebo blir turistpensionat 1931 (blir privatbostad på 1980t igen). Ca 1930: mindre än 1000 innevånare.

Värdetext 1987

Trosa: Medeltida stad som under 1600-talet nygrundades på sin nuvarande plats och med området utmed ån bebyggd efter ursprunglig (?) stadsplan. Karaktäristisk småstadsbebyggelse från sent 1800-tal då Trosa blev sommarstad och havsbad-ort samt från 1700-talets borgarbebyggelse. Bebyggelse, gator och tomter speglar såväl fiskeläget och hantverksstaden som den senare havsvadorten och handelsstaden.

Historiska näringar

Fiske fram till 1800-talets andra hälft. Därefter dominerar handel, köpenskap och turism.

Kommunikation

Sjötransporter, landvägar, ångbåtslinjer till omgivande Svenska kuststäder 1865-1931.

Samhällsfunktioner

Hamnstad, turistort.

Makt

Magistraten styr stadens angelägenheter t.o.m. kommunbildandet. Staden egen kommun 1865-1971. 1971-1974 bildade staden och landsbygden en kommun. 1974-1992 ingår Trosa i Nyköpings kommun men bildade egen kommun åter år 1992.

Vems landskap

Tom senare delen av 1800-talet: Skärborgarna (stadens fiskande befolkning), senare växande borgerskap tom folkhemsåren i mitten av 1900-talet. Idag: stadens innevånare samt i hög grad besökare/ turister i den småskaliga innerstaden.

Visuella/ historiska samband

Skärborgarnas stad och det sena 1800-talets växande borgerskap och dess behov av ytor för att exponera och socialisera sig åskådliggörs tydligt än idag.

Trosaån binder visuellt och historiskt samman bebyggelsen på platsen för stadens första etablering kring 1600. Här kan den äldsta stadens uttryck och badortsstaden med bebyggelsen längs långgatorna, tvärgränderna och å-promenaderna upplevas.

Å-promenadernas anläggande med moderna oljemålade bostadshus större än den traditionella fiskar- och stadsbefolkningens byggnader. Societetshuset, Alperna, parker som Rådhusparken, samt flera villor som Arneborg, Solhem, Rönnebo och Gröna torget med sin representativa bebyggelse ger tydliga visuella historiska samband. Piren och rådhuset illustrerar också tiden. Kvarnen i norr illustrerar förindustriell verksamhet i staden.

Koppling till naturgeografi

Bebyggelsen i riksintresset är belägen på den flacka lermark som alltid funnits intill Trosaån. Impediment som t.ex. Trosa alper har aldrig bebyggts. Innan expansionen under 1950-talets senare del var flacka lermarker utanför stadsområdet upplåtet till stadsborgarnas jordbruksverksamhet. Vid fallet i å-kroken i norr anlades tidigt en kvarn.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Trosa (D50)

Socken: Trosa stadsförsamling

Kommun: Trosa

Karaktärstyp: Småstadsmiljö

Karaktärsord: Förindustriell stadsmiljö, fiskehamn, badort, borgarbebyggelse

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML - stadskulturlager

Byggnadsminnen, 3 kap. KML – skydd för Villa Rönnebo med park

Kyrkomiljön, 4 kap. KML – Trosa stadskyrka

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§

Ej utrett:

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB – Prästfjärden

RI Rörl Fril 4 kap. 2 § MB - Mälaren, öar, strandområden

PBL 8 kap. §13, 14, 17 – övrig byggnader och bebyggelselägen

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Den modern kvartersbebyggelse i väst till nordväst exkluderas ur riksintresset liksom Trosa alper. I hamnområdet inkluderas ett större parti vatten i anknytning till det ursprungliga stadsområdet samt Snöholmen då staden historiskt har tydliga kopplingar till sjö-, hamn- och badverksamheter. Av den anledningen tas också hela piren med. Hela den östliga gränsen omfattar stadens äldre kärnområden medan områdena med bebyggelse som uppkommit sedan andra världskrigets slut exkluderas.

Matris för riksintresset Trosa stad

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden, enskilda byggnader, karaktärslämningar. Illustrationsförslag
1600-1870-tal	Småstadsmiljö. Långgatorna med tvärgränder, Skär- borgarbebyggelse i form av små gårdar och stugor	Stadsbebyggelse, fiskehamn	Sjövägen samt land- väg från väster och norr	Stadsprivilegier för ”Trosa Åmyne” 1610 efter en flytt av sta- den från Trosa då belägen 7 km mot norr. Befolknings- mässigt svag ekono- misk differentiering, fåtalig tongivande elit.	Långgatorna. Årummet. Åblads stuga (Skärborgarhem) samt Gar- varegården. Trosa stadskyrka. Ham- nen i åmynningen.
1870- 1900	Representativ bor- gerskapsbebyggelse anläggs och komplet- terar småstadsmiljön. Kallbadhus	Stad, hamn, badan- läggningar, pir.	Ångbåtstrafik from 1865 t Stockholm	Medveten lansering av orten som badort får staden att ekono- miskt och socialt expandera	Villa Rönnebo, Hotell Solhem. Piren till Världens ände. Gröna torget. Trädklädda å-promenaderna.
1900-1930	Societetshus, repre- sentativ borgarbe- byggelse vid ån och Villagatan, stadshus, parker. Varmbadhus	Stad, hamn, badan- läggningar, pir	Ångbåtstrafik till Stockholm	Fortsatt turistexpans- ion	Societetshuset. Villa Arneborg, Rådhuset, Villagatan.